

نگاهی تحلیلی در خصوص اثر تحریم‌های هسته‌ای بر تجارت محصولات کشاورزی ایران

تاریخ دریافت: ۱۳۹۹/۰۲/۲۵ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۳/۰۶

مصطفی بنی‌اسدی*

چکیده

از سال ۱۳۸۷ و به بهانه فعالیت‌های صلح‌آمیز هسته‌ای ایران، تحریم‌های بی‌سابقه‌ای علیه کشور اعمال شده که اثرات قابل‌توجهی در اقتصاد کشور برجای گذاشته است. هدف از مطالعه حاضر بررسی اثر تحریم‌های هسته‌ای بر روابط، ترکیب کالاها، شرکا و تراز تجاری بخش کشاورزی ایران است. برای این منظور از روش توصیفی-تحلیلی و تحلیل داده‌های سری زمانی تجاری ایران استفاده شد. در این تحلیل چهار دوره پیش از تحریم (۱۳۷۸-۱۳۸۶)، دوره شروع و اعمال تحریم (۱۳۸۷-۱۳۹۰)، دوره تشدید تحریم (۱۳۹۱-۱۳۹۳) و دوره پساتحریم و پسا برجام (۱۳۹۴-۱۳۹۵) بررسی شد.

داده‌های این مطالعه از پایگاه گمرک جمهوری اسلامی ایران جمع‌آوری شده است. نتایج مطالعه نشان می‌دهد تحریم‌ها بر صادرات کشاورزی اثر مثبت داشته ولی شرکای تجاری کشور را تغییر داده است. همچنین، تحریم‌ها برخلاف انتظار به کاهش واردات محصولات کشاورزی و مواد غذایی منجر نشده است؛ اما روابط تجاری، مبادی وارداتی و شرکای تجاری را تغییر داده و درعین‌حال ترکیب کالاهای وارداتی تغییر نکرده است. نیز پس از شروع تحریم‌ها، تراز تجاری بخش کشاورزی رو به بهبود بوده است. براساس نتایج این مطالعه و تجربیات دوران پیش و پس از تحریم می‌توان یک نقشه تجاری برای آینده در مواجهه با تحریم‌ها و با رویکرد اقتصاد مقاومتی تدوین نمود.

واژگان کلیدی: تحریم‌های اقتصادی، پساتحریم، تراز تجاری، شرکای تجاری، بخش کشاورزی، اقتصاد مقاومتی.

طبقه‌بندی JEL: F10، Q17، F22

مقدمه

«تحریم» جزئی از دیپلماسی بین‌المللی حاکم بر جهان کنونی است که از سوی کشورهای تحریم‌کننده به‌عنوان ابزاری غیرنظامی برای اجبار دولت‌های کشورهای هدف جهت انجام واکنش موردنظر اعمال می‌شود. منظور از «تحریم اقتصادی»، کاهش یا توقف یا تهدید به توقف روابط اقتصادی، تجاری و مالی متعارف با کشور هدف از سوی دولت کشور تحریم‌کننده است. منظور از روابط متعارف در این تعریف، روابط در وضعیت بدون اعمال تحریم است. در واقع، تحریم، سلاحی اقتصادی در میدان مبارزه غیرنظامی است (Eyler, 2007). نهاد تحریم‌کننده ممکن است یک دولت یا چند کشور مانند آمریکا و یا یک سازمان بین‌المللی مانند سازمان ملل باشد. هدف از اعمال تحریم‌های اقتصادی توسط کشور یا سازمان تحریم‌کننده، تغییر در رفتارهای سیاسی کشور هدف است (Hufbauer et al., 2007).

تحریم‌های اقتصادی و سیاسی علیه یک کشور، بر اقتصاد این کشور و کشورهای منطقه و جهان تأثیرات مختلفی می‌گذارد. پیوستگی عمیق اقتصادی میان کشورها و بنگاه‌های اقتصادی، وجود امکانات و ابزارهای ارتباطی پیشرفته برای کنترل مبادلات تجاری، مالی، پولی و امکان بهره‌گیری از ابزارهای مختلف برای اعمال فشار بر بنگاه‌های اقتصادی از جمله عواملی است که از یک طرف در کارآمدی تحریم اقتصادی علیه یک کشور مؤثر است و درجه موفقیت آن را افزایش می‌دهد و از طرف دیگر بر ناکارآمدی تحریم‌ها هم مؤثر است (Lv & Xu, 2019). بنابراین، این وابستگی و گستردگی روابط تجاری هم می‌تواند به اثرگذاری تحریم‌ها و هم درعین حال (از طریق روابط تجاری غیررسمی) می‌تواند به ناکارآمدی تحریم منجر شود.

با شکل‌گیری انقلاب اسلامی و تغییر ماهوی در شیوه حکومتی ایران و تضادهای ایدئولوژیک انقلاب اسلامی با نظام لیبرال- سرمایه‌داری غرب، تقابل بین این دو جبهه از همان آغاز انقلاب اسلامی در ابعاد سخت و نرم آغاز شد. جنگ نظامی، جنگ رسانه‌ای، جنگ اطلاعاتی و امنیتی و جنگ اقتصادی از جمله میدان‌های تقابل بین این دو جبهه بوده است. یکی از ابزارهای جنگ اقتصادی و شاید مهم‌ترین و کارآمدترین آن، ابزار تحریم اقتصادی است.

آمریکا و اتحادیه اروپا پس از انقلاب اسلامی به‌ویژه در مهر و موم‌های اخیر، به‌منظور دستیابی به اهدافی خاص در سیاست خارجی، به‌طور فزاینده‌ای از سیاست تحریم اقتصادی علیه ایران استفاده کرده‌اند. بیشترین و سخت‌ترین این تحریم‌ها، مربوط به پرونده هسته‌ای ایران است (آقایی و همکاران، ۱۳۹۷). تحریم‌های هسته‌ای با قطعنامه ۱۷۳۷ که در ۲۳ دسامبر ۲۰۰۶ میلادی به تصویب اعضای شورای امنیت رسید، در عمل ایران را به فصل ۷ و ماده ۴۱ منشور ملل متحد

کشاند. این قطعنامه دارایی‌های برخی مؤسسه‌ها و افراد مرتبط با برنامه‌های هسته‌ای ایران در خارج کشور را مسدود کرد (فریادرس، ۱۳۹۴).

همچنین، در این قطعنامه ذکر شده بود که در صورت بی‌اعتنایی مجدد ایران به قطعنامه یادشده و متوقف نشدن فعالیت‌های هسته‌ای در مدت زمان مقرر (۶۰ روزه) از سوی شورای امنیت، تهران با تحریم‌های سخت‌تری مواجه خواهد شد و با پایان یافتن مهلت ۲ ماهه، شورای امنیت و اعتنا نکردن ایران به قطعنامه یادشده، قطعنامه سوم شورای امنیت پس از حدود یک ماه رایزنی در ۲۴ مارس ۲۰۰۷ میلادی به تصویب رسید. قطعنامه ۱۷۴۷ ضمن مسدود نمودن دارایی‌های ۲۸ فرد و نهاد ایرانی مرتبط با برنامه‌های هسته‌ای ایران و جلوگیری از صادرات تسلیحاتی ایران، تحریم‌های تنبیهی جدیدی را نیز علیه تهران وضع کرد و یک‌بار دیگر از ایران خواست که طی ۶۰ روز آینده فعالیت‌های هسته‌ای خود را به حالت تعلیق درآورد (فریادرس، ۱۳۹۴).

فشار و گسترش تحریم‌ها و افزایش کشورهای تحریم‌کننده تا سال ۱۳۹۱ ادامه یافت و هر سال تحریم‌های سخت‌تر و با هدف اثرگذاری بیشتر بر اقتصاد کشور اعمال شد. اما فشار تحریم‌ها زمانی فزاینده شد که تحریم‌های نفتی گسترش یافت. در نهایت سخت‌ترین نوع تحریم که اقتصاد کشور را تحت تأثیر خود قرار داد، ممنوعیت خرید نفت ایران بود که از اواخر بهار ۱۳۹۱ اعمال شد. براساس این کشورهای اروپایی از خرید نفت ایران خودداری کردند و دیگر کشورها را نیز برای کاهش خرید نفت از ایران تحت فشار قرار دادند.

اعمال تحریم‌های گسترده آثاری برای اقتصاد ایران به همراه داشت. از آثار مثبت این تحریم‌ها، می‌توان به تأمین نیازهای کشور با اتکا به توان داخلی، یادآوری نیاز به اصلاح ساختار بودجه و ضرورت جداسازی بودجه از درآمدهای نفتی، کارآمدسازی فرآیندهای مالی دولت، افزایش رقابت‌پذیری بخش‌های غیرتحریمی به دلیل تحولات ارزی و... اشاره کرد. از آثار منفی تحریم‌های مرتبط با برنامه هسته‌ای می‌توان به کاهش درآمدها و ذخایر ارزی، گسترش کسری بودجه، کاهش سرمایه‌گذاری خارجی، کاهش سرمایه‌گذاری و اشتغال، افزایش نرخ ارز و تورم ناشی از آن و کاهش تولید ناخالص ملی اشاره کرد.

تخمین صندوق بین‌المللی پول، بیان‌کننده کاهش ذخایر ارزی ایران از ۱۰۶ میلیارد دلار در سال ۲۰۱۱ به ۸۰ میلیارد دلار در سال ۲۰۱۲ است. ضمن اینکه این نهاد پیش‌بینی کرده بود ذخایر ارزی ایران تا سال ۲۰۱۴ به اتمام برسد (فریادرس، ۱۳۹۴). اگرچه ایران از الگویی موفق در جذب سرمایه‌گذاری خارجی قبل از تحریم‌های هسته‌ای پیروی نکرده است، تحریم‌ها فرصت‌های محدود سرمایه‌گذاری خارجی به‌ویژه در صنعت نفت و گاز را نیز از بین برده است.

هدف از مطالعه حاضر بررسی تحلیلی اثرگذاری تحریم‌های هسته‌ای بر تجارت محصولات کشاورزی و تراز تجاری این بخش است. بخش کشاورزی به این دلیل که کمترین میزان وابستگی در فعالیت اقتصادی خود به خارج از کشور دارد، کمترین میزان آسیب‌پذیری را نسبت به دیگر بخش‌های اقتصادی در مقابل تحریم‌ها دارد. افزون‌براین با توجه به اینکه بخش کشاورزی تولیدکننده مواد غذایی ضروری برای ادامه حیات بشر است، معمولاً به دلایل انسان‌دوستانه مورد تحریم‌های بین‌المللی قرار نمی‌گیرد (اگرچه احتمال تحریم غذایی و دارویی از دشمنان ایران و نظام استکبار چندان دور از ذهن نیست). اما به هر حال بخش کشاورزی به طور غیرمستقیم می‌تواند از تحریم‌ها تأثیر پذیرفته و یا حتی در مقابل آن آسیب‌پذیر باشد.

به‌عنوان مثال تحریم‌های اقتصادی، مالی و بانکی آثار مخربی بر تعاملات مالی و پولی، ذخایر ارزی و هزینه‌های حمل و انتقال کالا بر جا گذاشته که هرکدام از این موارد می‌توانند بر تجارت محصولات کشاورزی و مواد غذایی اثرگذار باشند. همچنین، کاهش درآمدهای دولت و افت بودجه‌های عمرانی، افزایش نگرانی‌های دولت در زمینه امنیت غذایی و گرایش به تجارت دولتی، سخت شدن امکان واردات نهاده‌های کشاورزی و ناطمینانی فضای تولیدی و تجارت می‌تواند بر کل اقتصاد بخش کشاورزی اثرگذار باشد.

با توجه به تقابل انقلاب اسلامی با نظام سلطه و تداوم تحریم‌های اقتصادی به بهانه‌های مختلف، ضروری است ضمن تحلیل دقیق اثرگذاری تحریم‌های اقتصادی بر بخش کشاورزی، راهکارهای مقابله با آن بررسی و تدوین شود. ازاین‌رو، در مطالعه تحلیلی حاضر، اثرگذاری تحریم‌های مرتبط با برنامه هسته‌ای ایران بر صادرات، واردات، روابط و شرکای تجاری، ترکیب کالاهای تجاری و سرانجام تراز تجاری بخش کشاورزی بررسی می‌شود.

مبانی نظری و پیشینه تحقیق

همان‌طورکه در بخش مقدمه بیان شد، تحریم اقتصادی نوعی مجازات اقتصادی علیه کشوری است که از قوانین بین‌المللی تجاوز کرده و یا موجب به خطر افتادن امنیت جهانی شده است و هدف از تحریم، تغییر رفتار کشور هدف و یا تحمیل نظر کشور یا کشورهای صاحب قدرت به کشور هدف است. اثرپذیری اقتصادی تحریم‌ها به اهداف تحریم، شرکای تجاری کشور تحریم‌شونده، هزینه‌های اجرایی تحریم، رابطه تجاری تحریم‌شونده و تحریم‌کننده پیش از تحریم، همراه کردن دیگر کشورها از سوی تحریم‌کننده و سرانجام فهرست کالاهای مشمول تحریم بستگی

دارد (گرشاسبی و یوسفی، ۱۳۹۵). در ارتباط با موفقیت تحریم اقتصادی در دستیابی به اهداف خود شرایط زیر مطرح شده است (Cortright & Lopez, 1995):

الف. هزینه تحریم برای اقتصاد کشور هدف بیش از ۲ درصد تولید ناخالص ملی باشد؛ ب. نسبت تولید ناخالص کشور تحریم‌کننده دست‌کم ۱۰ برابر کشور تحریم‌شده باشد؛ ج. امکان تسلط بر بیش از ۲۵ درصد کل تجارت کشور هدف؛ د. تحریم‌ها به سرعت و با همکاری دیگر کشورهای اعمال شود که شریک تجاری کشور هدف به‌شمار می‌روند؛ ه. هزینه تحمیل تحریم‌ها برای کشور تحمیل‌کننده پایین باشد.

تحریم‌های اقتصادی جنبه‌های تجاری و مالی دارند. از جنبه تجاری، ممنوعیت‌ها و محدودیت‌هایی در زمینه صادرات و واردات اعمال می‌شود؛ اما در جنبه مالی، تحریم‌کننده از انجام معاملات مالی، نقل و انتقالات پول و سرمایه‌گذاری در کشور هدف خودداری و با استفاده از نفوذ خود در مؤسسه‌های مالی بین‌المللی از هرگونه همکاری فنی، سرمایه‌گذاری رسمی و انعقاد قراردادهای وام جلوگیری می‌کند. مجموعه این اقدامات اثرات اقتصادی قابل توجه هم بر اقتصاد کشور تحریم‌شونده و هم بر تجارت بین‌المللی دارد (آقایی و همکاران، ۱۳۹۷). از جمله این اثرات در کشور تحریم‌شونده می‌توان به افزایش ریسک‌های اقتصادی، کاهش سرمایه‌گذاری، اختلالات بازار ارز، افزایش سطح عمومی قیمت‌ها، کاهش سطح رفاه، تخصیص غیربهبینه منابع تولیدی از جمله نیروی کار و در نتیجه کاهش انعطاف‌پذیری بازار کار و در سطح بین‌الملل کاهش روابط تجاری اشاره کرد.

براساس این می‌توان گفت که تحریم‌های اقتصادی با فشارهای سیاسی و نظامی بر یک کشور کاملاً متفاوت بوده و کانال‌های متفاوتی را نیز برای دستیابی به اهداف خود دنبال می‌کنند. از مهم‌ترین مجاری اثرگذاری بر اقتصاد کشور هدف، تغییرات در تجارت و تولید و دیگر متغیرها وابسته به این بخش‌ها مانند سرمایه‌گذاری و اشتغال است. در واقع، تحریم‌ها از طریق قطع یا کاهش ارتباط اقتصاد یک کشور با اقتصاد دنیا و از طریق اثرگذاری بر تجارت و ورود و خروج ارز، سرمایه خارجی و تکنولوژی، بخش‌های مختلف اقتصاد یک کشور را تحت تأثیر قرار می‌دهد. تجارت کشور شامل واردات و صادرات است. از آنجاکه تولید کالاها و خدمات در کشورها به واردات نهاده‌های تولید (سرمایه‌ای و واسطه‌ای) و تکنولوژی وابسته است، تحریم از طریق کاهش واردات این ملزومات بر تولید و در نتیجه بر اشتغال کشور هدف اثر می‌گذارد.

افزایش هزینه واردات نیز به افزایش سطح قیمت‌ها و کاهش مقداری واردات به کاهش درآمد دولت از محل تعرفه‌های وارداتی منجر می‌شود. اثرگذاری تحریم بر صادرات می‌تواند مثبت یا

منفی باشد. اثرگذاری منفی بر صادرات می‌تواند کشور را تأمین منابع ارزی موردنیاز دچار مشکل کند و این خود به‌طور غیرمستقیم، مشکل واردات در زمان تحریم را افزایش می‌دهد. ازسوی دیگر، تحریم و در نتیجه افزایش نرخ ارز به ارزان شدن کالاهای داخلی برای مصرف‌کنندگان خارجی منجر می‌شود و توان رقابتی تولیدکننده داخلی افزایش یافته و می‌تواند صادرات را افزایش دهد. البته این افزایش در صادرات براساس سطح و شدت تحریم متفاوت خواهد بود و هرچه تحریم شدیدتر و گسترده‌تر باشد، امکان صادرات کالا سخت‌تر خواهد بود.

این نوع اثرگذاری تحریم بر تجارت، شامل همه بخش‌ها از جمله بخش کشاورزی نیز می‌شود. بنابراین، در مطالعه حاضر سعی می‌شود اثر تحریم‌های مرتبط با برنامه هسته‌ای ایران بر تجارت محصولات کشاورزی بررسی شود. در رابطه با اثر تحریم اقتصادی بر متغیرهای اقتصادی و تجاری یک کشور مطالعات مختلفی انجام شده است. به‌منظور خلاصه‌سازی بررسی ادبیات موضوع، پیشینه تحقیق در موضوع اثرگذاری تحریم‌ها بر اقتصاد و متغیرهای اقتصادی در جدول ۱ ارائه شده است:

جدول ۱. خلاصه‌ای از مطالعات داخلی و خارجی

عنوان مقاله	نویسندگان و سال	روش	نتایج
بررسی عوامل مؤثر بر صادرات پسته ایران با تأکید بر نقش تحریم‌های تجاری	کرپاسی و امینی‌زاده (۱۳۹۸)	مدل جاذبه	تحریم‌های تجاری اتحادیه اروپا و افزایش قدرت صادراتی آمریکا اثری منفی و معناداری بر صادرات پسته ایران داشته است. این امر موجب شد که ایران از بازار اتحادیه اروپا به‌عنوان هدف اصلی صادرات خارج و آمریکا جایگزین ایران شود.
تأثیر تحریم‌ها بر تجارت متقابل محصولات کشاورزی بین ایران و کشورهای منطقه منا و اتحادیه اروپا	جاریانی و همکاران (۱۳۹۷)	مدل جاذبه و روش GMM	تحریم‌ها بر ارزش تجارت متقابل محصولات کشاورزی بین ایران و کشورهای منطقه منا بی‌تأثیر بوده است؛ ولی در مقابل بر ارزش صادرات محصولات کشاورزی ایران به کشورهای اتحادیه اروپا تأثیر مثبت و معنادار داشته است.
تأثیر تحریم‌های اقتصادی و تجاری بر روابط تجاری ایران و کشورهای عمده شریک تجاری	آقایی و همکاران (۱۳۹۷)	مدل جاذبه تعمیم‌یافته	تحریم‌های ضعیف تأثیر منفی کمتری بر ارزش تجارت ایران داشته است؛ اما تحریم‌های گسترده، تأثیر منفی قابل‌ملاحظه‌ای بر میزان تجارت ایران داشته است.
ارزیابی تحریم‌های اقتصادی از حیث شدت عمل بر تجارت غیرنفتی ایران و شرکای عمده تجاری	آذربایجانی و همکاران (۱۳۹۴)	مدل جاذبه	تحریم‌های محدود و گسترده به‌ترتیب فقط در صنایع ماشین‌آلات و تجهیزات حمل‌ونقل و مواد شیمیایی تأثیر داشته است و در دیگر بخش‌ها تأثیر زیادی نداشته است.
بررسی آثار رفع تحریم اقتصادی بر صنعت دارویی ایران	راجی و رحیمی (۱۳۹۴)	توصیفی	ایجاد فرصت‌های مناسب و مطلوب برای بهره‌برداری از فرصت‌های پیش‌رو در فضای پس‌برجام
بررسی تحریم‌ها بر بخش بانکداری، تجارت و انرژی در ایران	ابراهیمی سالاری و همکاران (۱۳۹۲)	توصیفی	تحریم‌ها بر بخش انرژی تأثیر چندانی نداشته است؛ ولی از سال ۲۰۰۷ به بعد، قیمت کالاهای سرمایه‌ای بین ۷ تا ۱۰ درصد افزایش یافته است.
بررسی تحریم اقتصادی ایران با نگاهی به تجارت خارجی	اژدری و حسین‌زاده (۱۳۹۲)	توصیفی	صادرات و واردات دارای نوسان بوده است. کشورهای عمده تجاری در صادرات در دوره تحریم عبارت‌اند از عراق، چین، امارات، افغانستان و هند.

عنوان مقاله	نویسندگان و سال	روش	نتایج
مطالعات خارجی			
بازبودن تجاری، نهادهای سیاسی و هزینه‌های نظامی (شواهدی از رفع تحریم‌های ایران)	دیزجی (۲۰۱۹)	توابع واکنش تکانه و مدل VAR	ایران روابط تجاری خود را از سمت کشورهای عضو اتحادیه اروپا و کشورهای OECD به سمت کشورهای منطقه MENA و آسیای شرقی تغییر داده است.
بررسی اثر تحریم‌های اقتصادی بر حمایت از بخش کشاورزی در کشورهای هدف	لو و زو (۲۰۱۹)	مدل ناهمگن پویای پنبلی	تحریم‌های اقتصادی در بلندمدت، به کاهش حمایت از بخش کشاورزی در کشورهای هدف منجر شده است.
بررسی پیامدهای تجربی تحریم‌های تجاری بر کشورهای مستقل و غیرمستقل، طی دوره زمانی ۲۰۰۶-۱۹۹۰	فرانک (۲۰۱۷)	مدل جاذبه	تحریم‌ها ارزش تجارت خارجی را کاهش می‌دهد. انحراف تجاری به‌عنوان ابزاری بالقوه برای کاهش تأثیر منفی تحریم‌ها معرفی شد.
بررسی تحریم اقتصادی بر نابرابری درآمد در کشورهای هدف	افسوربرگ و ماهادوان (۲۰۱۶)	توصیفی	اگر تحریم بلندمدت‌تر باشد، اثر نامطلوب بیشتری بر نابرابری درآمدی دارد.
بررسی تأثیر تحریم‌های اقتصادی بر رابطه‌های تجاری ایران از طی دوره زمانی ۲۰۰۶-۱۹۷۵	قادری (۲۰۱۵)	مدل جاذبه	تحریم‌ها باعث مختل شدن تجارت ایران و نیز بازدارنده رشد اقتصادی این کشور است.
برآورد تأثیر تحریم‌های اقتصادی بر حجم صادرات ایران به کشورهای عضو آکو، اوپک و آسه‌آن طی دوره ۲۰۱۳-۱۹۹۲	کهرازه و نیک‌پور (۲۰۱۵)	داده‌های ترکیبی و برآورد OLS	اعمال تحریم‌ها تأثیر منفی بر حجم صادرات ایران به اعضای اوپک داشته ولی تأثیری بر صادرات به کشورهای عضو آکو و آسه‌آن نداشته است.
بررسی اثر جنگ و تحریم بر تجارت بین‌الملل کشور بوگسلاوی سابق	لاموت (۲۰۱۲)	مدل جاذبه	جنگ و تحریم سبب کاهش تجارت بین‌المللی کشورهای هدف و اعمال‌کننده تحریم می‌شود و بر دیگر کشورها نیز اثر می‌گذارد که این آثار تا چندین سال پس از پایان آن همچنان ادامه دارد.

روش تحقیق

مطالعه حاضر به دنبال بررسی میزان و نحوه اثرگذاری تحریم‌های هسته‌ای بر تجارت محصولات کشاورزی و روند تغییرات متغیرهای وابسته به تجارت در شرایط پیش از تحریم، تحریم و دوره پس‌تحریم است. برای این منظور و با توجه به مبانی نظری بررسی شده در خصوص اثرگذاری تحریم‌ها بر تجارت و روابط تجاری، سؤالاتی جهت پاسخ به آن در این پژوهش مطرح می‌شود. تحریم چه اثری بر میزان واردات و صادرات کشاورزی داشته است؟ چگونه بر روابط و شرکای تجاری ایران در حوزه کشاورزی اثرگذار بوده است؟ تراز تجاری بخش کشاورزی در طی زمان (پیش و پس از تحریم) چه روندی را طی کرده است؟ برای پاسخ به این سؤالات مهم فرضیاتی مدنظر قرار گرفت که عبارت‌اند از:

۱. تحریم هسته‌ای اثر منفی بر صادرات کشاورزی ندارد؛ ۲. تحریم هسته‌ای اثر منفی بر واردات کشاورزی دارد؛ ۳. تحریم هسته‌ای اثر قابل‌توجهی بر ترکیب اقلام وارداتی و صادراتی ندارد؛ ۴. تحریم هسته‌ای به تغییر شرکای تجاری کشور منجر شده است.

به منظور رد یا اثبات این فرضیات از روش‌های آماری مرسوم جهت رد یا تأیید این فرضیات بر مبنای سطح معناداری استفاده نشده است. در واقع، در مطالعه حاضر از روش تحلیلی-توصیفی برای بررسی موضوع مورد مطالعه استفاده شده است. برای این منظور داده‌های تجاری ایران در بخش کشاورزی به صورت سری زمانی تحلیل و بررسی شد و تغییرات ایجاد شده در آن در دوره پیش از تحریم، تحریم و پس‌اتحریم تحلیل شد. برای تجزیه اجزای سری به سیکل، جزء تصادفی و روند از فیلتر هودریک-پرسکات در نرم‌افزار Eviews استفاده شد. آمار مورد نیاز در زمینه تجارت محصولات کشاورزی و کشورهای طرف تجاری ایران طی دوره ۱۳۷۸-۱۳۹۵، از گمرک جمهوری اسلامی ایران گردآوری شد. دوره مورد بررسی به چهار دوره تقسیم شد: دوره نخست (۱۳۷۸-۱۳۸۶)، دوره پیش از آغاز تحریم‌های هسته‌ای، دوره دوم (۱۳۸۷-۱۳۹۰) دوره آغاز تحریم‌های هسته‌ای، دوره سوم (۱۳۹۱-۱۳۹۳) دوره تشدید و گسترش تحریم‌ها و دوره چهارم (۱۳۹۴-۱۳۹۵) دوره پس‌اتحریم و پس‌اثر بررسی شدند.

نتایج و بحث

برای بررسی دقیق اثر تحریم‌های اقتصادی بر تجارت محصولات کشاورزی، ابتدا اثر تحریم بر صادرات (شامل ارزش، مقدار، ترکیب کالا و شرکای تجاری)، سپس به طور تفصیلی اثر تحریم بر واردات (شامل ارزش، مقدار، ترکیب کالا و شرکای تجاری) و سرانجام اثر تحریم بر تراز تجاری بخش کشاورزی ایران بررسی می‌شوند.

اثر تحریم بر صادرات محصولات کشاورزی ایران

اقلام عمده صادراتی محصولات کشاورزی در ایران عبارت‌اند از: پسته، کشمش و مویز، زعفران، سیب، خرما، رب گوجه، بیسکویت، خیار، شیرینی بدون کاکائو، روده، سیب‌زمینی، انواع نان، بستنی، هندوانه و گوجه‌فرنگی تازه. جدول ۲ سهم و رتبه محصولات عمده صادراتی کشاورزی ایران را در دوره پیش و پس از تحریم ارائه می‌کند.

جدول ۲. سهم و رتبه کالاهای مهم صادراتی کشاورزی و مواد غذایی پیش و پس از تحریم‌های هسته‌ای (درصد)

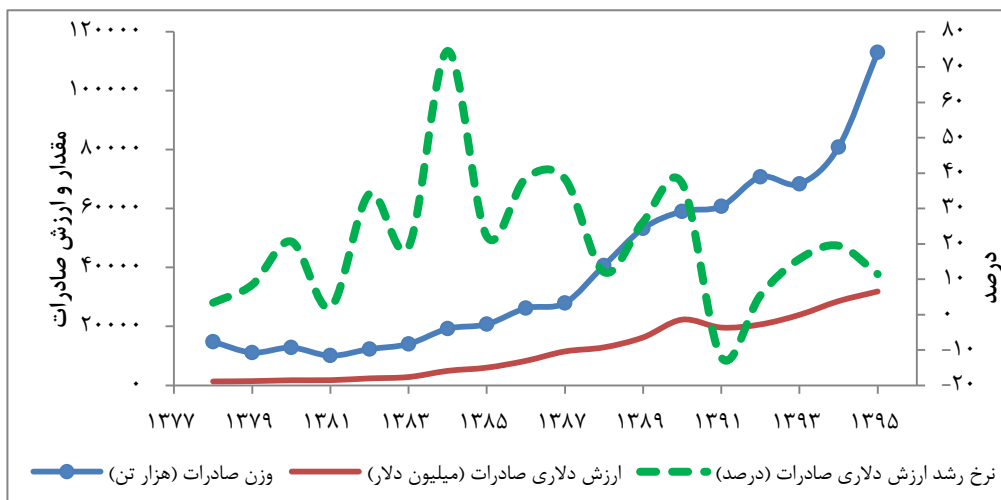
رتبه	دوره ۱۳۹۳-۱۳۹۱	رتبه	دوره ۱۳۹۰-۱۳۸۷	رتبه	دوره ۱۳۸۶-۱۳۷۹	شرح
۱	۲۱	۱	۲۱	۱	۳۸	پسته
۲	۵	۲	۵	۲	۶	کشمش و مویز
۳	۵	۳	۵	۳	۴	زعفران
۴	۳	۴	۵	۶	۲	سیب
۵	۳	۷	۳	۴	۳	خرما
۶	۳	۸	۳	۹	۲	رب گوجه
۷	۲	۱۲	۲	۱۶	۰	بستنی
۸	۲	۱۵	۲	۱۸	۰	فرآورده‌های لبنی
۹	۲	۶	۳	۷	۲	بیسکویت
۱۰	۲	۱۰	۲	۸	۲	شیرینی بدون کاکائو
	۴۸		۵۱		۵۹	مجموع

مأخذ: فریادرس (۱۳۹۴) و آمار گمرک جمهوری اسلامی ایران (۱۳۹۶).

با توجه به جدول ۲، می‌توان دریافت که سهم اقلام عمده صادراتی ایران از کل صادرات بخش کشاورزی کاهش یافته است؛ اما همچنان ۶ محصول عمده صادراتی ایران در تمام ادوار عبارت‌اند از: پسته، انگور و کشمش، زعفران، سیب، خرما و رب گوجه فرنگی. البته عمده کاهش سهم در دوره تحریم مربوط به محصول پسته بوده است که می‌تواند دلایل مختلفی مانند شرایط آب و هوایی و رشد تولید کشورهای رقیب از جمله آن باشد. این درحالی است که با توجه به نمودار ۱، صادرات محصولات کشاورزی در طی زمان روند روبه رشد و افزایشی داشته است.

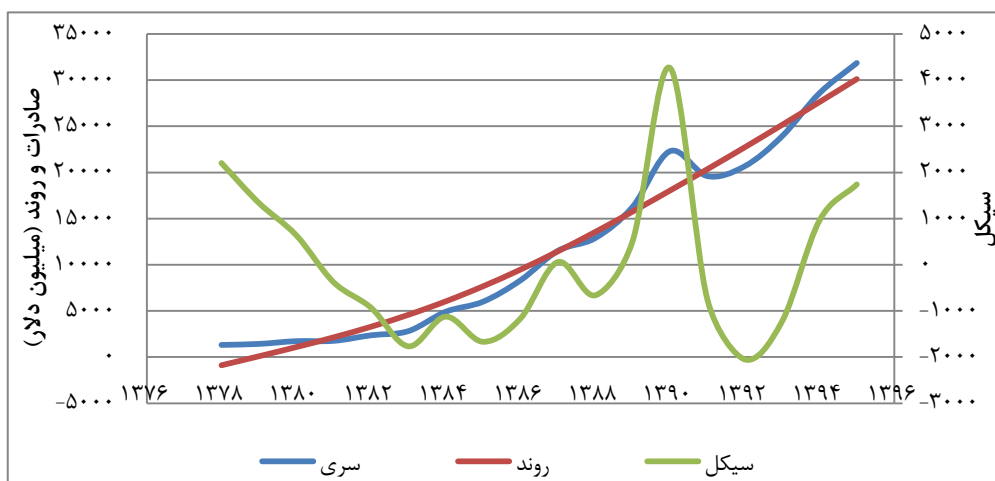
۱۰۵

نگاهی تحلیلی در خصوص اثر تحریم‌های هسته‌ای بر تجارت محصولات کشاورزی ایران.

نمودار ۱. مقدار وزنی، ارزش دلاری و نرخ رشد صادرات در طی دوره ۱۳۷۸-۱۳۹۵ (مأخذ: گمرک جمهوری اسلامی (۱۳۹۶))

همان‌طور که در نمودار مشخص است، صادرات محصولات کشاورزی در دوره تحریم‌های اقتصادی، روند افزایشی خود را حفظ کرده است و بخش کشاورزی تنها در سال ۱۳۹۱ نرخ رشد منفی ارزش صادرات را تجربه کرده است. این در حالی است که در این سال با وجود کاهش ارزش صادرات نسبت به سال قبل، مقدار وزنی صادرات افزایش داشته است. این نشان می‌دهد که کاهش ارزش صادرات ناشی از کاهش قیمت‌های جهانی محصولات صادراتی بوده و نه ناشی از کاهش مقدار صادرات. بنابراین تحریم‌ها اثر منفی بر صادرات محصولات کشاورزی ایران نداشته است. برای درک بهتر این موضوع، روند و سیکل مربوط به صادرات محصولات کشاورزی در نمودار ۲ ارائه شده است.

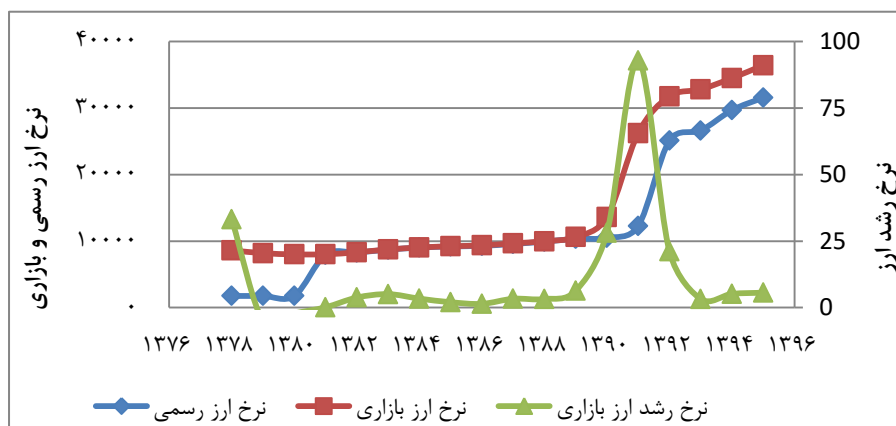
نمودار ۲. بررسی رفتار تجاری (روند و سیکل) صادرات محصولات کشاورزی در ایران (تفکیک بانرم افزار

(EViews)

بررسی رفتار بلندمدت سری زمانی صادرات محصولات کشاورزی نشان می‌دهد که صادرات در طی زمان پیش و پس از تحریم روندی افزایشی داشته است و تحریم هسته‌ای اثر منفی بر آن نداشته است. همچنین، رفتار سیکلی و دوره‌ای این سری نشان می‌دهد که طی دوره ۱۳۸۸-۱۳۹۱ (یعنی دوره تحریم اولیه) این متغیر وارد دوره رونق شده و رفتار افزایشی در این دوره داشته است. تنها در سال ۱۳۹۲، آن هم به دلیل کاهش قیمت جهانی محصولات صادراتی کشور، یک سیکل منفی مشاهده می‌شود و مجدداً روند افزایش صادرات و دوره رونق صادرات تا سال ۱۳۹۵ ادامه می‌یابد. بنابراین، در دوره شروع تحریم‌ها و تشدید تحریم‌های اقتصادی به استثنای سال ۱۳۹۲،

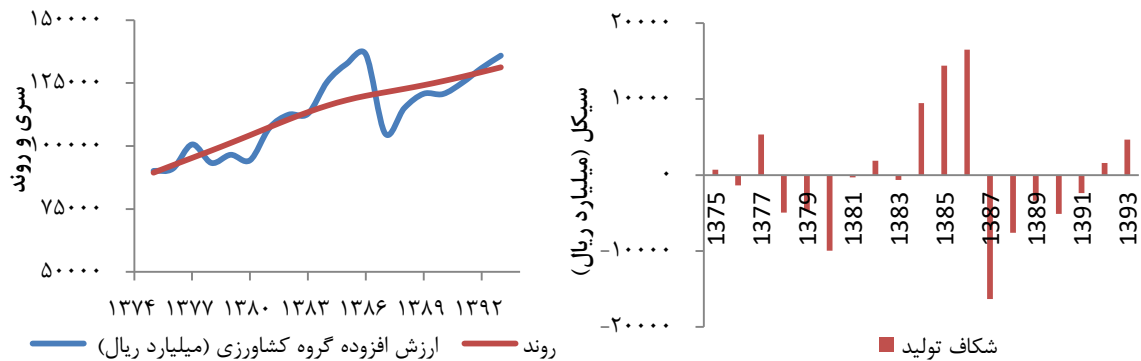
رونق صادرات وجود داشته است و با توجه به تحولات اقتصادی این دوره به نظر می‌رسد تحریم هسته‌ای اثری منفی بر صادرات کشاورزی نداشته است.

تحولات ارزی متغیر مهم اثرگذار بر صادرات کالا است که به نظر می‌رسد تحریم هسته‌ای از کانال آن توانسته است صادرات کشاورزی را تقویت کند. نگاهی به نرخ رشد ارز آزاد بیان‌کننده این واقعیت است که نرخ ارز آزاد در سال‌های ۱۳۸۷-۱۳۹۲ با افزایش ۱۳۰ درصدی از ۹۶۶۷ به ۳۱۸۳۹ ریال افزایش یافته است. نرخ ارز آزاد در سال‌های ۱۳۸۹ تا ۱۳۹۱ به ترتیب ۶، ۲۸ و ۹۲ درصد رشد کرده است. نمودار ۳، روند تغییرات نرخ ارز طی دوره مورد بررسی را نشان می‌دهد.

نمودار ۳. وضعیت نرخ ارز رسمی و آزاد و رشد نرخ آزاد ارز

با توجه به تحولات ارزی، افزایش قیمت کالاهای صادراتی و افزایش توان رقابتی، انگیزه صادرات محصولات کشاورزی افزایش یافته است. هم‌روند صادرات افزایشی است و هم‌سیکل نشان از ورود به رونق صادرات در دوره تحریم دارد. حال باید دید که این افزایش صادرات ناشی از افزایش تولید بخش کشاورزی هم بوده یا صرفاً یک پدیده ناشی از شوک ارزی بوده است. برای این منظور روند ارزش افزوده بخش کشاورزی در نمودار ۴ ارائه شده است:

نمودار ۴. ارزش افزوده، روند آن و شکاف تولید بخش کشاورزی نسبت به روند بلندمدت (مأخذ: بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران (۱۳۹۸))

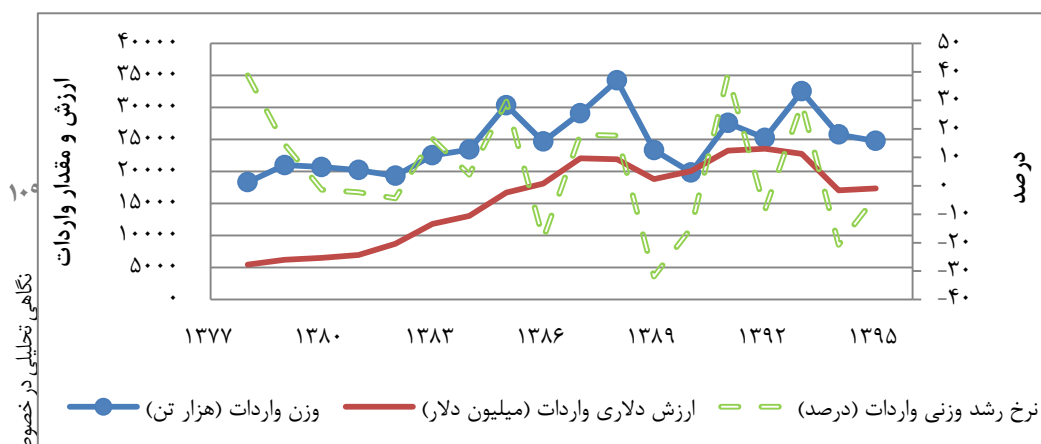
با توجه به نمودارهای یادشده، در طی دوره ۱۳۹۱-۱۳۸۷ یعنی دوره اول تحریم و سال اول دوره تشدید تحریم، ارزش افزوده بخش کشاورزی دچار روند کاهشی و رفتار سیکلی شده و شکاف تولید در این سالها منفی بوده است. این نشان می دهد که افزون بر عوامل متعدد اثرگذار مانند شرایط اقلیمی بر بخش کشاورزی، احتمالاً تحریمها توانسته بر تولید در بخش کشاورزی اثر منفی بگذارد. در واقع، کشور نتوانسته از فرصت تحریم و اثرگذاری مثبت آن بر صادرات کشاورزی جهت افزایش تولید محصولات کشاورزی استفاده کند. از این رو چنانچه آثار منفی تحریم بر تولید بخش کشاورزی کنترل شده بود، امکان افزایش بسیار بیشتر صادرات و افزایش ارزآوری این بخش در شرایط تحریم وجود داشت.

اثر تحریم بر واردات محصولات کشاورزی ایران

تحریمهای اقتصادی به واسطه افزایش هزینههای واردات کالا (مثل بیمه، تعاملات بانکی، نرخ ارز، حمل و نقل و...) می تواند بر میزان واردات و شرکای تجاری اثرگذار باشد. همچنین، به طور غیرمستقیم از طریق اثرگذاری بر نرخ ارز، درآمد ملی، قیمت های نسبی و تولید بخش کشاورزی نیز می تواند بر واردات کشاورزی اثرگذار باشد. با توجه به اینکه تحریمها مستقیماً شامل مواد غذایی و دارویی نمی شود، اما انتظار بر این است با افزایش نرخ ارز، افزایش توان رقابت داخلی،

کاهش قیمت نسبی کالای داخلی به خارج، کاهش درآمد ملی و افزایش نرخ ارز، به طور کلی واردات و واردات محصولات کشاورزی کاهش یابد. در ادامه این موضوع بررسی می‌شود.

اقلام عمده وارداتی محصولات کشاورزی ایران عبارت‌اند از گندم، دانه ذرت، برنج نیمه‌سفید شده، کنجاله سویا، قند و شکر، روغن، دانه سویا، گوشت گاو، جو و موز. عمده این اقلام از محصولات اساسی و کالاهای ضروری بخش کشاورزی است که جهت تأمین امنیت غذایی دارای اهمیت است. از این منظر باید اثرگذاری تحریم بر واردات کشاورزی را با دقت بیشتری بررسی کرد؛ زیرا ترکیب کالاهای وارداتی نشان می‌دهد که واردات محصولات کشاورزی با امنیت غذایی در کشور گره خورده است و می‌تواند به لحاظ سیاسی و امنیتی دارای اهمیت باشد. نمودار ۵، مقدار وزنی، ارزش دلاری و نرخ رشد واردات محصولات کشاورزی را ارائه می‌کند.

نمودار ۵. مقدار وزنی، ارزش دلاری و نرخ رشد واردات محصولات کشاورزی طی دوره ۱۳۷۸-۱۳۹۵

در مجموع بررسی روند واردات نشان می‌دهد که در دوره تحریم‌های هسته‌ای (۱۳۸۷-۱۳۹۳)، واردات محصولات کشاورزی از لحاظ ارزش به میزان ۱۰۹ درصد و از لحاظ وزنی به میزان ۲۳ درصد رشد داشته است. پس از تعلیق تحریم‌های هسته‌ای بعد از اجرای برجام، مجدداً میزان واردات محصولات کشاورزی به لحاظ ارزشی به میزان ۲۱ درصد و به لحاظ وزنی به میزان ۸ درصد کاهش یافته است. این نشان می‌دهد با توجه به حساسیت موضوع امنیت غذایی و ارتباط آن با امنیت ملی، دولت در زمان تحریم‌های هسته‌ای، جهت تأمین مواد غذایی ضروری و ذخیره‌سازی احتیاطی آن، اهتمام ویژه‌ای داشته است. هرچند که مقدار واردات محصولات کشاورزی به عوامل دیگری نظیر تولید داخلی هم بستگی دارد، اما به نظر می‌رسد، شرایط خاص تحریم و اختصاص ارز دولتی ۴۲۰۰ تومانی برای

واردات مواد غذایی اساسی به افزایش واردات محصولات کشاورزی منجر شده است. در واقع، با کاهش درآمد ملی ناشی از تحریم‌ها و افزایش نرخ ارز و افزایش تورم داخلی، انتظار بر این است که واردات محصولات کشاورزی کاهش یابد؛ اما نه تنها چنین اتفاقی رخ نداد، بلکه به میزان قابل توجهی افزایش یافته است. همان‌طور که بیان شد، دلیل آن ماهیت محصولات کشاورزی وارداتی است که جزء مواد غذایی ضروری محسوب شده و تأمین‌کننده امنیت غذایی است؛ از این رو، دولت ضمن تخصیص ارز دولتی برای واردات این محصولات، خود را نیز موظف می‌داند که با سیاست‌های مختلف نیاز داخل را تأمین و حتی ذخیره‌سازی کند.

از طرف دیگر چون این محصولات مواد غذایی ضروری هم هستند و به لحاظ درآمدی کشتش ناپذیر، افزایش قیمت آنها نیز نتوانسته تقاضای کل را به صورت قابل توجه کاهش دهد. همه اینها به افزایش واردات محصولات کشاورزی در دوره تحریم منجر شده است. با تعلیق تحریم‌های هسته‌ای و رفع نگرانی‌های مربوط به تأمین مواد غذایی ضروری و همچنین، افزایش تولید داخلی محصولات کشاورزی (نمودار ۴)، میزان واردات این محصولات نیز کاهش یافته است.

اثر تحریم هسته‌ای بر ترکیب کالاهای وارداتی

سهم کلی ۱۰ قلم عمده وارداتی ۶۸ تا ۹۳ درصد کل واردات کشاورزی را تشکیل می‌دهد. این ده قلم ۷۸ درصد کل واردات کشاورزی و مواد غذایی در دوره (۱۳۷۸-۱۳۸۶) بوده است. سهم این کالاها با شروع تحریم هسته‌ای با اندک افزایشی به ۸۰ درصد رسید. از این رو می‌توان گفت تحریم‌های هسته‌ای تأثیر اندکی بر ترکیب واردات بخش کشاورزی داشته است. جدول ۳ رتبه کالاهای وارداتی محصولات کشاورزی را نشان می‌دهد.

جدول ۳. رتبه واردات اقلام عمده مواد غذایی و کشاورزی پیش و پس از تحریم

محصول	دوره ۱۳۷۹-۱۳۸۶	دوره ۱۳۸۷-۱۳۹۰	دوره ۱۳۹۱-۱۳۹۳
گندم	۲	۲	۱
دانه ذرت	۳	۱	۲
برنج نیمه سفید شده	۴	۴	۳
کنجاله سویا	۷	۵	۴
قند و شکر	۵	۶	۶
روغن*	۱	۳	۵
دانه سویا	۶	۷	۱۰
گوشت گاو	۱۰	۸	۷
جو	۸	۴	۸
موز	۹	۹	۹

مأخذ: فریادرس (۱۳۹۴)

اثر تحریم‌ها بر کشورهای مبدأ واردات گندم ایران (شرکای تجاری: واردات)

با توجه به اهمیت واردات مواد غذایی در شرایط تحریم برای کشور، تغییر شرکای تجاری واردات با دقت بیشتری نسبت به شرکای صادراتی بررسی شده است. برای بررسی اثر تحریم‌ها بر مبدأ وارداتی محصولات کشاورزی، از بین کالاهای کشاورزی، ۵ محصول عمده و اساسی وارداتی بررسی شدند. این محصولات عبارت‌اند از گندم، ذرت، برنج، کنجاله سویا و قند و شکر. جدول ۴ سهم و رتبه شرکای تجاری ایران را در خصوص واردات گندم نشان می‌دهد.

جدول ۴. سهم و رتبه مناطق و کشورهای طرف تجاری ایران در واردات گندم پیش و پس از تحریم

نام کشور	سهم - دوره اول (۱۳۷۸-۱۳۸۶)	رتبه	سهم - دوره دوم (۱۳۸۷-۱۳۹۰)	رتبه	سهم - دوره سوم (۱۳۹۱-۱۳۹۳)	رتبه	سهم - دوره چهارم (۱۳۹۴-۱۳۹۵)	رتبه
استرالیا	۳۱/۹	۱	۳/۰	۱۰	۱/۲۲	۹	۰	-
کانادا	۲۰/۷	۲	۹/۳	۴	۰	-	۰	-
فدراسیون روسیه	۱۲/۶	۳	۲۳/۷	۱	۳۷/۱	۱	۱۲/۶	۴
قزاقستان	۱۲/۰	۴	۱۵/۳	۲	۶/۳	۵	۳۷/۱	۱
ازبکستان	۸/۷	۵	۳/۰	۱۱	۱/۱	۱۱	۰	-
آرژانتین	۵/۲	۶	۱/۲	۱۳	۰	-	۰	-
فرانسه	۴/۴	۷	۰/۹	۱۴	۰/۱	۲۰	۰/۶	۷
سوئیس	۱/۶	۸	۱۱/۰	۳	۸/۵	۳	۰	-
آلمان	۱/۱	۹	۷/۴	۵	۳/۷	۷	۰/۱	۱۰
ترکیه	۰/۲	۱۲	۰	-	۶/۴	۴	۰/۴	۸
امارات	۰/۲	۱۳	۴/۹	۷	۲۳/۸	۲	۲۴/۹	۲
هلند	۰/۱	۱۴	۷/۲	۶	۵/۰	۶	۰/۲	۶
آمریکا	۰	-	۴/۹	۸	۰/۵	۱۵	۰/۰	۱۱
اسپانیا	۰	-	۰	-	۰	-	۱۴/۶	۳
کشورهای منطقه، غرب و میانه آسیا	۳۳/۷		۴۷/۹		۷۵/۴		۷۵/۰	
کشورهای شرق آسیا	۰		۲/۲		۰/۸		۷/۳	
اروپا	۸/۲		۳۱/۶		۲۱/۳		۱۷/۶	
آمریکای شمالی و جنوبی	۲۵/۸		۱۵/۴		۱/۶		۰/۰	
اقیانوسیه (استرالیا)	۳۱/۹		۳/۰		۱/۲		۰	
تعداد شرکای تجاری	۱۹		۲۳		۲۲		۱۱	

مأخذ: گمرک جمهوری اسلامی و محاسبات تحقیق

تعداد طرف تجاری ایران از ۱۹ کشور قبل از گسترش تحریم‌های هسته‌ای (۱۳۸۶-۱۳۷۸) به ۲۳ کشور در دوره گسترش تحریم (۱۳۹۰-۱۳۸۷) و ۲۲ کشور در دوره تشدید تحریم (۱۳۹۱-۱۳۹۳) افزایش یافته است. با تعلیق تحریم‌های هسته‌ای پس از برجام، تعداد شرکای تجاری به ۱۱ کشور کاهش یافته است. شرکای تجاری کشور با شروع تحریم‌های هسته‌ای برای واردات گندم بیشتر شده است. به نظر می‌رسد مشکلات و چالش‌های موجود بر سر راه مبادلات بانکی باعث شده است که کشور به دنبال متنوع‌سازی شرکای تجاری برای واردات گندم باشد.

قبل از گسترش تحریم‌ها کشور استرالیا با سهم ۳۱/۹ درصدی و کشور کانادا با سهم ۲۰/۷ درصدی، تأمین‌کننده بیش از ۵۰ درصد نیاز کشور به گندم بوده‌اند. با گسترش تحریم‌ها رویکرد سیاسی-اقتصادی کشورها، نوع برخورد آنها با مسئله تحریم هسته‌ای ایران و فاصله جغرافیایی به تغییر مبداهای وارداتی کشور منجر شده است؛ به‌ویژه در این دوره تحریم‌های نفتی، ارتباطات بانکی، بیمه و مشکلات ایجاد شده در کشتیرانی، سبب افزایش هزینه‌های حمل کالا و ناتوانی انتقال پول و استفاده از بیمه شده که به تغییر کشورهای مبدأ وارداتی از کشورهای دور به کشورهای نزدیک منجر شده است. در این دوره سهم قاره اروپا با افزایش بیش از ۴ برابری به حدود ۳۲ درصد و قاره آسیا نیز با رشد بیش از ۴ برابری به ۱۶ درصد رسیده است. بخش عمده‌ای از این تغییر مسیر به رویکرد کشورها در مواجهه با ایران در مسئله تحریم‌های هسته‌ای برمی‌گردد. ضمن اینکه به نظر می‌رسد با توجه به افزایش هزینه‌های نقل و انتقال بین‌المللی کالا برای ایران برای کاهش هزینه‌ها کشورهای با فاصله جغرافیایی نزدیک‌تر جایگزین شده است. جدول ۵ سهم و رتبه شرکای تجاری ایران در واردات محصول ذرت را نشان می‌دهد.

جدول ۵. سهم و رتبه مناطق و کشورهای طرف تجاری ایران در واردات ذرت پیش و پس از تحریم

نام کشور	سهم - دوره اول (۱۳۷۸-۱۳۸۶)	رتبه	سهم - دوره دوم (۱۳۸۷-۱۳۹۰)	رتبه	سهم - دوره سوم (۱۳۹۱-۱۳۹۳)	رتبه	سهم - دوره چهارم (۱۳۹۴-۱۳۹۵)	رتبه
برزیل	۳۵/۲	۱	۳/۳	۶	۴/۴	۵	۱۷/۷	۲
سوئیس	۱۵/۷	۲	۳۵/۱	۱	۳۹/۶	۱	۲۶/۴	۱
چین	۱۰/۶	۳	۰/۰	۲۰	۰/۳	۱۲	۰/۱	۱۶
کانادا	۹/۳	۴	-	-	-	-	-	-
انگلستان	۵/۳	۵	۱۱/۸	۳	۱۳/۶	۳	۱۱/۷	۴
امارات متحده عربی	۴/۴	۶	۳۲/۹	۲	۱۵/۵	۲	۲/۲	۸
هند	۴/۲	۷	۲/۱	۸	۱۳/۵	۴	۱۴/۶	۳
آمریکا	۳/۶	۸	۲/۷	۷	-	-	۰/۶	۱۱
لبنان	۳/۵	۹	۰/۲	۱۷	۰/۰	۱۷	۰/۰	۱۸
اتریش	۲/۸	۱۰	۵/۵	۵	۱/۲	۹	۰/۹	۱۰
اوکراین	۱/۹	۱۱	۰/۳	۱۳	۴/۱	۶	۱۱/۲	۵

رتبه	سهام - دوره چهارم (۱۳۹۴-۱۳۹۵)	رتبه	سهام - دوره سوم (۱۳۹۱-۱۳۹۳)	رتبه	سهام - دوره دوم (۱۳۸۷-۱۳۹۰)	رتبه	سهام - دوره اول (۱۳۷۸-۱۳۸۶)	نام کشور
۶	۵/۳	۸	۲/۸	۱۴	۰/۳	۱۵	۰/۵	فدراسیون روسیه
۱۲	۰/۲	۷	۳/۳	۹	۰/۹	۱۷	۰/۰	ترکیه
۷	۵/۲	۱۰	۰/۹	-	۰	-	۰	سنگاپور
-	۰	۱۸	۰/۰	۴	۵/۷	-	۰	آرژانتین
	۸/۰		۲۲/۱		۳۴/۷		۴/۹	کشورهای منطقه غرب و میانه آسیا
	۵/۳		۱/۲		۰/۰		۱۰/۶	کشورهای شرق آسیا
	۶۶/۶		۷۲/۲		۵۶/۰		۳۰/۶	اروپا
	۱۸/۲		۴/۴		۱۱/۷		۴۹/۲	آمریکای شمالی و جنوبی
	۰/۱		۰		۰/۴		۰/۶	آفریقا
	۱۹		۲۰		۲۰		۱۸	تعداد شرکای تجاری

ماخذ: گمرک جمهوری اسلامی و محاسبات تحقیق

در خصوص محصول ذرت تعداد کشورهای طرف تجاری پیش و پس از تحریم چندان تغییری نکرده است؛ اما سهم تجاری کشورهای نزدیک‌تر افزایش یافته است؛ به طوری که سهم ۵ درصدی کشورهای منطقه قبل از تحریم، به ۳۴/۷ درصد در زمان تحریم و ۲۲ درصد در دوره تشدید تحریم‌ها رسید و مجدداً با تعلیق تحریم‌ها، سهم کشورهای منطقه کاهش قابل توجه داشته است. سهم قاره اروپا نیز در دوره تحریم‌ها و تشدید تحریم‌ها به بیش از دو برابر دوره قبل از تحریم رسید. این در حالی است که سهم قاره آمریکا و شرق آسیا به طور چشمگیری در دوره تحریم و تشدید تحریم‌ها کاهش یافته است. قبل از تحریم‌ها، کشور برزیل با تأمین ۳۵ درصد از نیاز داخلی به ذرت، بزرگ‌ترین شریک تجاری ایران بود؛ اما سهم این کشور در دوره تحریم‌ها به شدت کاهش یافت و به ۳ الی ۴ درصد رسید و مجدداً با تعلیق تحریم‌های هسته‌ای، سهم این کشور به ۱۷ درصد رسید. در تجارت ذرت کشورهای اروپایی جزء شرکای اصلی ذرت در تمام ادوار بررسی شده هستند. البته کشور باید در شرایط تحریمی شدید به دنبال شرکای تجاری باشد که به لحاظ سیاسی، به دنبال تشدید فشار بر ایران نباشند. بنابراین، کشورهایی مثل انگلستان و هلند نمی‌توانند شرکای تجاری مطمئنی برای تأمین مواد غذایی ضروری کشور باشند و هرگونه تغییر

رفتار آنها می‌تواند به تهدید امنیت غذایی کشور منجر شود. جدول ۶ سهم و رتبه شرکای تجاری ایران در واردات محصول برنج را نشان می‌دهد.

جدول ۶. سهم و رتبه مناطق و کشورهای طرف تجاری ایران در واردات برنج پیش و پس از تحریم

رتبه	سهم - دوره چهارم (۱۳۹۴-۱۳۹۵)	رتبه	سهم - دوره سوم (۱۳۹۱-۱۳۹۳)	رتبه	سهم - دوره دوم (۱۳۸۷-۱۳۹۰)	رتبه	سهم - دوره اول (۱۳۷۸-۱۳۸۶)	نام کشور
۶	۰/۱	۵	۱/۴	۵	۲/۴	۱	۴۵/۳	تایلند
۲	۲۲/۹	۲	۹/۸	۲	۲۴/۸	۲	۱۷/۶	پاکستان
۳	۳/۳	۳	۷/۶	۱	۴۱/۹	۳	۱۳/۴	امارات متحدہ عربی
-	۰	۷	۰/۶	۴	۲/۹	۴	۱۰/۳	اتریش
۵	۲/۵	۶	۰/۷	۶	۲/۴	۵	۸/۷	اروگوئه
-	۰	-	۰	۱۰	۰/۷	۶	۳/۷	ویتنام
-	۰	-	۰	۱۴	۰/۰	۷	۳/۲	آرژانتین
-	۰	-	۰	۹	۱/۶	۸	۱/۲	سوئیس
۱	۶۵/۵	۱	۷۵/۹	۳	۲۱/۷	۹	۰/۹	هند
-	۰	۹	۰/۲	۱۳	۰/۰	۱۸	۰/۰	چین
-	۰	-	-	۷	۱/۸	-	۰	هلند
-	۰	۴	۳/۳	۲۰	۰/۰	-	۰	ترکیه
۴	۲/۵	۱۲	۰/۰	۱۵	۰/۰	-	۰	آمریکا
۹۱/۷		۹۶/۹		۸۸/۹		۳۲/۶		کشورهای منطقه، غرب و میانه آسیا
۰/۱		۱/۷		۳/۱		۴۹/۱		کشورهای شرق آسیا
۰		۰/۶		۶/۳		۱۱/۷		اروپا
۵/۱		۰/۷		۲/۴		۱۱/۹		آمریکای شمالی و جنوبی
۷		۱۲		۲۵		۱۹		تعداد شرکای تجاری

مأخذ: گمرک جمهوری اسلامی و محاسبات تحقیق

تعداد شرکای تجاری در واردات برنج در دوره ابتدایی تحریم افزایش یافته است که می‌تواند به دلیل نگرانی بابت تأمین این کالا و تنوع بخشی به شرکای تجاری جهت کاهش ریسک باشد. اما در دوره تشدید تحریم‌های هسته‌ای، تعداد شرکای تجاری به میزان قابل توجهی کاهش یافته است. دلیل آن نوع خاص رابطه تجاری کشور با کشور هند بود. کشور هند واردکننده نفت از ایران در این دوره بود؛ اما به دلیل تحریم‌های بانکی امکان انتقال پول بین کشور وجود نداشت. به همین دلیل بخشی از تجارت دو کشور بر مبنای تهاتر کالا صورت می‌پذیرفت. محصول برنج از جمله

کالاهایی بود که به صورت عمده و تهاتر درازای فروش نفت وارد کشور می‌شد. همان‌طور که در جدول پیش نیز مشخص است، سهم کشور هند ۰/۹ درصد قبل از تحریم‌ها به ۲۱ درصد در دوره ابتدایی تحریم و حدود ۷۶ درصد در دوره تشدید تحریم‌ها رسید که این رقم بسیار قابل توجه است (حدود ۸۴ برابر). البته با تعلیق تحریم‌ها، هند همچنان بزرگ‌ترین شریک تجاری برنج باقی ماند. در دوره پیش از تحریم‌ها سهم کشورهای شرق آسیا ۴۹ درصد و سهم کشورهای غرب و میانه آسیا ۳۲/۶ درصد از واردات برنج کشور بود که در دوره تشدید تحریم‌ها این رقم برای کشورهای غرب و میانه آسیا به ۹۷ درصد رسید و در عمل واردات برنج تنها از کشورهایی انجام پذیرفت که به لحاظ جغرافیایی نزدیک به ایران بوده و با توجه به تحریم‌ها امکان انتقال کالا و پول و یا تجارت تهاتری وجود داشته است. جدول ۷ سهم و رتبه شرکای تجاری ایران در واردات کنجاله سویا را نشان می‌دهد.

جدول ۷. سهم و رتبه مناطق و کشورهای طرف تجاری ایران در واردات کنجاله سویا پیش و پس از تحریم

نام کشور	سهم - دوره اول (۱۳۷۸-۱۳۸۶)	رتبه	سهم - دوره دوم (۱۳۸۷-۱۳۹۰)	رتبه	سهم - دوره سوم (۱۳۹۱-۱۳۹۳)	رتبه	سهم - دوره چهارم (۱۳۹۴-۱۳۹۵)	رتبه
برزیل	۴۰/۵	۱	۲/۳	۸	۱/۷	۸	۱۵/۶	۴
سوئیس	۲۶/۲	۲	۲۹/۷	۲	۱۹/۵	۳	۲۳/۷	۱
امارات متحده عربی	۱۲/۰	۳	۳۴/۰	۱	۱۰/۲	۴	۱۶/۴	۳
هند	۶/۵	۴	۳/۵	۷	۲۱/۸	۲	۴/۲	۸
لبنان	۵/۹	۵	۰	-	۰	-	۰	-
اتریش	۳/۲	۶	۵/۰	۶	۰	-	۰	-
آرژانتین	۳/۱	۷	۵/۷	۵	۵/۶	۷	۲۳/۳	۲
انگلستان	۲/۵	۸	۱۱/۳	۳	۹/۱	۵	۵/۸	۶
اوکراین	۲/۱	۹	۰	-	۰/۰	۱۴	۰	-
آلمان	۱/۲	۱۰	۰	-	۰	-	۰	-
هلند	۰/۹	۱۱	۷/۳	۴	۲۵/۲	۱	۶/۳	۵
سنگاپور	۰/۲	۱۶	۰	-	۰	-	۴/۷	۷
ترکیه	۰/۰	۱۸	۰	-	۶/۴	۶	۰	-
کشورهای منطقه، غرب و میانه آسیا	۲۵/۴		۳۷/۶		۳۸/۴		۲۰/۷	
کشورهای شرق آسیا	۰/۲		۰/۰		۰/۳		۴/۷	
اروپا	۳۶/۱		۵۴/۶		۵۳/۹		۳۵/۸	
آمریکای شمالی و جنوبی	۴۴/۵		۸/۰		۷/۴		۳۸/۸	
تعداد شرکای تجاری	۱۹		۱۴		۱۳		۷	

مأخذ: گمرک جمهوری اسلامی و محاسبات تحقیق

بخش عمده کنجاله سویا پیش از تحریم از سه کشور برزیل، سوئیس و امارات متحده عربی با سهم ۴۰، ۲۶ و ۱۲ درصدی وارد می‌شد. در دوره آغاز تحریم کشورهای امارات، سوئیس، انگلستان و هلند به ترتیب سهم ۳۴، ۳۰، ۱۱ و ۷ درصدی داشتند و با تشدید تحریم‌ها هلند، هند، سوئیس، امارات و انگلستان به ترتیب سهم ۲۵، ۲۱، ۱۹، ۱۰ و ۹ درصدی تأمین‌کنندگان اصلی کنجاله سویا بودند. به لحاظ منطقه‌ای در تجارت سویا، سهم کشورهای غرب و میانه آسیا و اروپا در دوره تحریم‌ها افزایش و سهم قاره آمریکا کاهش یافته و مجدداً با تعلیق تحریم‌های هسته‌ای این روند برعکس شده است.

اثر تحریم‌های مرتبط با برنامه هسته‌ای بر هزینه‌های وارداتی محصولات کشاورزی

با توجه به اینکه واردات محصولات کشاورزی براساس نیاز کشور به مواد غذایی ضروری است، تحریم‌های هسته‌ای تغییر چندانی در ترکیب واردات کشاورزی ایجاد نکرد؛ اما با توجه به اثرگذاری تحریم‌ها بر هزینه‌های انتقال کالا، قیمت کالاهای وارداتی تغییر کرد که اثرات اقتصادی و رفاهی خود را بر تولیدکنندگان و مصرف‌کنندگان داخلی گذاشت. برای این منظور، داده‌های مربوط به قیمت وارداتی چهار محصول اساسی عمده در جدول ۸ مورد بررسی قرار گرفت.

جدول ۸. قیمت سیف وارداتی و فوب جهانی اقلام عمده وارداتی (دلار/کیلوگرم)

شرح کالا	قیمت سیف (CIF) وارداتی			قیمت فوب (FOB) جهانی		
	دوره اول	دوره دوم	دوره سوم	دوره اول	دوره دوم	دوره سوم
گندم	۰/۱۵	۰/۲۲	۰/۳۵	۰/۱۵	۰/۲۷	۰/۲۹
دانه ذرت	۰/۱۶	۰/۲۹	۰/۳۸	۰/۱۳	۰/۲۴	۰/۲۵
برنج نیمه سفید شده	۰/۳۱	۰/۸۳	۱/۱۳	۰/۳۰	۰/۶۴	۰/۵۷
کنجاله سویا	۰/۲۵	۰/۴۶	۰/۶۳	۰/۲۰	۰/۳۷	۰/۴۴

ماخذ: فریادرس (۱۳۹۴) براساس آمار گمرک جمهوری اسلامی ایران و FAO.

همان‌طور که در جدول ۸ مشخص است، قیمت وارداتی این اقلام بیش از قیمت فوب جهانی این کالاهاست که نشان‌دهنده اثرگذاری تحریم‌ها و افزایش قیمت کالاهای وارداتی است. تفاوت قیمت سیف وارداتی کالاها و قیمت فوب جهانی آنها در دوره قبل و بعد از تحریم هسته‌ای تابع تغییر قیمت این کالاها و هزینه‌های حمل‌ونقل بین‌المللی است. برای روشن شدن

آثار تحریم بر قیمت کالاهای وارداتی رشد قیمت سیف وارداتی با رشد قیمت فوب جهانی مقایسه و در جدول ۹ ارائه شده است.

جدول ۹. رشد قیمت سیف وارداتی و فوب جهانی محصولات کشاورزی منتخب وارداتی به کشور (درصد)

رشد قیمت فوب جهانی			رشد قیمت سیف وارداتی			شرح کالا
رشد متوسط دوره دوم و سوم به اول	رشد دوره سوم به دوم	رشد دوره دوم به اول	رشد متوسط دوره دوم و سوم به اول	رشد دوره سوم به دوم	رشد دوره دوم به اول	شرح کالا
۸۲	۶/۳۵	۷۶/۵۳	۹۶/۹۱	۶۰/۲۸	۵۱/۳۱	گندم
۸۹	۱/۴۷	۸۸/۰۸	۱۰۶/۳۱	۲۹/۴۲	۷۹/۸۵	دانه ذرت
۸۶	-۲۲/۴۶	۱۰۹/۲۴	۲۱۲/۸۲	۳۵/۰۶	۱۶۶/۱۶	برنج نیمه سفید شده
۱۱۷	۳۷/۲۹	۸۲/۴۹	۱۱۴/۴۵	۳۶/۵۳	۸۱/۳۳	کنجاله سویا
۸۱	۱/۹۴	۷۸/۷۹	۹۷/۱۰	۱۵/۸۹	۸۲/۶۰	قند و شکر

مأخذ: فریادرس (۱۳۹۴) براساس آمار گمرک جمهوری اسلامی ایران و FAO.

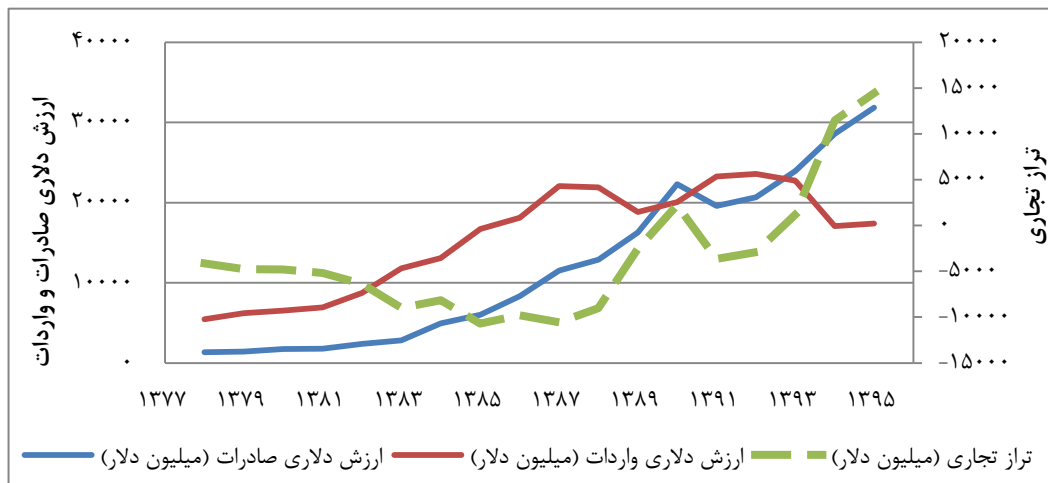
۱۱۷

نگاهی تحلیلی در خصوص اثر تحریم های هسته ای بر تجارت محصولات کشاورزی ایران.

انتظار بر این است که رشد قیمت سیف وارداتی کالا به رشد قیمت فوب جهانی همان کالا نزدیک باشد؛ اما با توجه به اعداد جدول پیش، اختلاف بین این دو نرخ رشد به نوعی بیان کننده اختلاف هزینه های خرید و حمل و نقل کالا برای ایران نسبت به متوسط جهانی آن است. داده های جدول ۹ نشان می دهد رشد قیمت سیف وارداتی ایران بیش از رشد قیمت فوب جهانی در دوره تحریم نسبت به دوره قبل از تحریم هسته ای بود و کالاهای حمل شده به مقصد ایران قیمتی بیش از متوسط فوب جهانی داشتند. متوسط رشد قیمت سیف وارداتی کشور برای اقلام عمده در دوره دوم و سوم نسبت به دوره اول ۱۲۵/۵ درصد بوده که این رقم برای قیمت فوب جهانی ۹۱ درصد است که نشان دهنده اختلاف ۳۴/۵ درصدی بین این دو نرخ رشد است؛ از این رو قیمت سیف وارداتی کشور به واسطه تحریم ۳۴/۵ درصد بیشتر از قیمت فوب جهانی کالاهای مشابه رشد کرد. به دیگر سخن، به علت تحریم هسته ای کالاهای وارداتی ۳۴/۵ درصد گران تر وارد کشور شد. چنین تغییری اگرچه به زیان مصرف کنندگان است، اما امکان استفاده از آن به عنوان فرصتی برای افزایش تولید داخلی وجود دارد. با وجود این، نگرانی از تهدید امنیت غذایی به سیاست واردات چنین اقلامی با نرخ ارز دولتی منجر و در عمل فضای رقابت بر تولید داخلی نیز سخت شد.

تراز تجاری محصولات کشاورزی

برای درک بهتر اثرگذاری کلی تحریم‌ها بر تجارت محصولات کشاورزی در کشور، ارزش صادرات، ارزش واردات و تراز تجاری ایران در طی دوره ۱۳۷۸-۱۳۹۵ در نمودار ۶ ارائه شده است.

نمودار ۶. ارزش واردات، ارزش صادرات و تراز تجاری بخش کشاورزی ایران طی دوره ۱۳۷۸-۱۳۹۵

همان‌طور که در نمودار ۶ مشخص است، تا قبل از شروع تحریم‌ها همواره ارزش واردات از صادرات محصولات کشاورزی بیشتر بوده و شکاف بین آنها با یک نرخ ملایم در حال افزایش بوده است. بنابراین تراز تجاری طی این دوره منفی و با یک نرخ ملایم روند رو به کاهش داشته است. با شروع تحریم‌ها در سال ۱۳۸۷، صادرات رشد افزایش یافت و اختلاف خود را با ارزش واردات کاهش داد که سبب بهبود تراز تجاری شد و حتی در سال ۱۳۹۰ تراز تجاری مثبت شد. با تشدید تحریم‌ها و افزایش واردات محصولات کشاورزی به دلیل تأمین مواد غذایی ضروری و ذخیره‌سازی در شرایط تحریم و همچنین عدم بهره‌گیری بخش کشاورزی از شرایط افزایش نرخ ارز جهت صادرات بیشتر، در دوره ۱۳۹۳-۱۳۹۰ تراز تجاری مجدداً منفی شد و سپس با تعلیق تحریم‌ها مجدداً تراز تجاری روند بهبود خود را ادامه داد و در سال ۹۴ و ۹۵ با پیشی گرفتن صادرات از واردات تراز تجاری مثبت شد. دلیل مثبت شدن تراز تجاری بعد از تعلیق تحریم‌های هسته‌ای این است که با برطرف شدن تحریم‌ها، نگرانی از بابت اقلام ضروری غذایی برطرف شد و لذا روند

واردات کشاورزی شروع به کاهش نمود و در مقابل با توجه به بالا بودن نرخ ارز، همچنین توان رقابتی بالا و انگیزه برای صادرات حفظ شد و به همین جهت تراز تجاری در این دوره بعد از سال‌ها تراز تجاری منفی، مثبت شد.

نتیجه‌گیری و پیشنهادها

براساس نتایج بررسی آمارهای تجاری، فرضیه اول تحقیق تأیید می‌شود؛ یعنی تحریم‌های هسته‌ای اثر منفی بر صادرات محصولات کشاورزی نداشته است. در واقع، نه تنها اثر منفی نداشته، بلکه روند صادرات محصولات کشاورزی افزایش نیز داشته است. البته این نتیجه مطابق با انتظار است؛ زیرا بخش کشاورزی، مستقل‌ترین بخش اقتصادی کشور است و عمده منابع تولیدی این بخش در داخل کشور موجود است؛ بنابراین تحریم‌ها در بخش تولید مشکل جدی ایجاد نمی‌کند؛ هرچند که هزینه‌های تولید را افزایش می‌دهد. با افزایش نرخ ارز که در واقع ارزان شدن کالای تولید داخل برای مصرف‌کننده خارجی است، قدرت رقابت تولیدکننده کشاورزی در داخل افزایش می‌یابد و با توجه به شدت افزایش قیمت ارز در کشور، افزایش قیمت صادراتی، افزایش هزینه تولید را جبران می‌کند. این وضعیت سبب می‌شود هم تولیدکننده داخل و هم مصرف‌کننده خارجی تمایل به تجارت برای محصولات کشاورزی تولید داخل داشته باشند؛ هرچند که این موضوع سبب افزایش قیمت‌های داخلی و کاهش رفاه مصرف‌کننده می‌شود، اما در شرایط تحریم که کشور در دستیابی به ارز موردنیاز خود دچار مشکل می‌شود، تقویت صادرات کشاورزی می‌تواند در این شرایط کمک‌کننده باشد.

البته همان‌طور که در بخش نتایج بحث شد، کشور نتوانست از وضعیت به‌دست آمده در جهت تولید و صادرات بیشتر محصولات کشاورزی استفاده کند. بررسی دوره‌های رکود و رونق تجاری نیز نشان می‌دهد به استثنای سال ۱۳۹۲-۱۳۹۱ که در دوران اوج تحریم‌ها قرار داشتیم، بقیه سال‌های تحریم اقتصادی با دوره رونق صادرات همراه بوده است که این مهم از سیکل‌های تجاری مربوطه استخراج شده است.

اگرچه سهم صادرات پسته در دوره تحریم کاهش یافت، اما ترکیب کالاهای صادراتی قبل و بعد از تحریم تغییر نکرده و همچنان پسته، کشمش، زعفران، سیب، خرما و رب گوجه‌فرنگی محصولات عمده صادراتی ایران را تشکیل می‌دهند. درخصوص شرکای تجاری صادرات نیز، در دوره تحریم سهم قاره آسیا افزایش و سهم قاره اروپا کاهش یافته است.

در خصوص واردات محصولات کشاورزی، براساس مبانی نظری و به دلایلی مثل کاهش درآمد ملی، کاهش ارزش پول ملی، کاهش ذخایر ارزی، افزایش هزینه‌های حمل کالا و به‌طورکلی تجارت کالا و افزایش قیمت کالاهای وارداتی، فرض بر این بود که تحریم اقتصادی اثر منفی بر واردات دارد. اما بررسی آمار مربوط به دوره پیش و پس از تحریم این فرضیه را کرد. یعنی با وجود کاهش رشد اقتصادی از ۵/۶ درصد در دوره اول به ۱/۰ درصد در دوره تحریم (یا حتی با وجود نرخ رشد ۶/۷- درصد در سال ۱۳۹۱)، افزایش ۹۲ درصدی نرخ ارز سال ۱۳۹۲ و افزایش قیمت کالاهای وارداتی، مقدار واردات کشاورزی افزایش یافت که برخلاف انتظارات نظری بود. اما این امر دلایل مربوط به خود را داشت.

نتایج بررسی نشان می‌دهد بخش عمده واردات کشاورزی (بیش از ۷۰ درصد) مربوط به ۱۰ قلم کالای عمده است که در سبد کالای خانوار جزء کالاهای ضروری و اساسی محسوب می‌شوند. این اقلام به‌طورمستقیم با امنیت غذایی مردم مرتبط بوده و با توجه به حساسیت موضوع، دولت با تخصیص ارز دولتی و پذیرش هزینه‌های آن، اقدام به واردات این اقلام نمود. دلیل دیگر این است که به دلیل ماهیت کالاهای کشاورزی و مواد غذایی، اساساً این محصولات در فهرست تحریم‌های بین‌المللی قرار ندارند و تنها مشکل در واردات آنها شیوه حمل، افزایش هزینه و نقل و انتقالات پول است. بنابراین نسبت به دیگر بخش‌ها که مستقیماً از تحریم اثر می‌پذیرند، با مشکلات کمتری روبه‌رو هستند.

در خصوص مصرف‌کننده هم انتظار بر این است که با افزایش قیمت کالاهای وارداتی مصرف آن کاهش یابد؛ اما چنین اتفاقی رخ نداد؛ زیرا اولاً اقلام عمده وارداتی کشاورزی، اقلام اساسی و جزء کالاهای ضروری بوده و این دسته از کالاها به لحاظ کشش قیمتی، کشش ناپذیرند و افزایش قیمت آنها چندان بر تقاضای آنها اثر نمی‌گذارد. نکته دوم اینکه دولت با تخصیص ارز دولتی، مانع انتقال هزینه افزایش قیمت به مصرف‌کننده شد. دلیل دیگری که در زمان تشدید تحریم‌ها واردات افزایش یافت، این مطلب است که با توجه به تنگ‌تر شدن روزنه تأمین کالاهای اساسی و احتمال گسترش تحریم به‌سوی دیگر محصولات و از جمله مواد غذایی، و همچنین حساسیت دولت در تأمین امنیت غذایی کشور، دولت اقدام به واردات مواد غذایی و ذخیره‌سازی آن برای دوره‌های بعدی نمود. در واقع، شرایط حتمیت نسبت به آینده نیز به افزایش واردات برای محصولات کشاورزی منجر شد. حتی وجود این عدم حتمیت در بین خانوارها نیز باعث شد که آنها اقدام به خرید بیش از نیاز و ذخیره‌سازی کالاهای اساسی در منازل و یا احتکار توسط برخی افراد سودجو

شود. همه این موارد به این منجر شد که واردات محصولات کشاورزی برخلاف مبانی نظری افزایش یابد.

در خصوص روند تغییرات مربوط به شرکای تجاری در دوره تحریم‌های هسته‌ای نسبت به قبل و بعد از آن می‌توان گفت در برخی محصولات مثل گندم که اهمیت فراوان داشته و با امنیت غذایی کشور در ارتباط است، کشور با یک سیاست مناسب سعی کرده تعداد شرکای تجاری خود را افزایش دهد تا ریسک مربوط به عدم تعامل کشورها در زمان تحریم را کاهش دهد. همچنین، با توجه به افزایش هزینه حمل کالا و مشکلات ناشی از عدم انتقال پول و استفاده از بیمه دریایی، کشور سعی کرده که کالاهای اساسی کشاورزی مورد نیاز خود را از کشورهای نزدیک به لحاظ جغرافیایی و دوست به لحاظ سیاسی تأمین کند.

همچنین تغییر مبداهای وارداتی از کشورهای تولیدکننده به کشورهای واسطه تجارت، جایگزین شدن کشورهای آسیایی به جای کشورهای اروپایی و حذف کشورهای قاره آمریکا و اقیانوسیه در بیشتر کالاها از جمله اقدامات دیگر بود. نکته قابل توجه در دوره تحریم‌ها، این بود که کشور امارات تقریباً در تمامی کالاهای مورد بررسی، کشور اصلی و شریک تجاری با سهم قابل توجه در تأمین این کالاها بود. با توجه به رویکرد سیاسی و گاه خصمانه امارات متحده عربی در مواجهه با جمهوری اسلامی ایران، باید در انتخاب این کشور به عنوان یک شریک تجاری راهبردی، دقت بیشتری نمود و در صورت مانع تراشی این کشور برای تجارت کشاورزی، باید از قبل جهت جایگزین کردن کشورهای دیگر در صورت بروز مشکل، تدابیری اندیشید.

با توجه به تداوم دشمنی‌های نظام سلطه علیه جمهوری اسلامی، به نظر می‌رسد فشارها و از جمله تحریم‌های اقتصادی علیه ایران ادامه خواهد یافت. به همین جهت با توجه به تجربیات به دست آمده، باید نقشه جامع تجاری در شرایط تحریم‌های اقتصادی تدوین شود. در این نقشه، باید وضعیت کشورهای متخاصم، میزان تبعیت شرکای تجاری از کشورهای متخاصم، کالاهای ضروری و اساسی که فقط در کشورهای متخاصم تولید می‌شود، فاصله جغرافیایی، کاهش هزینه‌های حمل و نقل مدنظر قرار گیرد. هرچند تنها راهکار بی‌اثر نمودن تحریم‌ها، اتکا به توان داخلی، تقویت اقتصاد کشور، درون‌زا نمودن رشد، جداسازی بودجه کشور از نفت و اصلاح ساختار اقتصادی در جهت خارج شدن اقتصاد از وابستگی به نفت و حمایت از رشد علم و فناوری و شرکت‌های دانش‌بنیان است.

منابع

۱. ابراهیمی سالاری، تقی؛ مهسا شهابی کاسب و فاطمه احمدی (۱۳۹۲)، «تأثیر تحریم‌ها بر بخش بانکداری، تجارت و انرژی در ایران»، کنفرانس بین‌المللی اقتصاد در شرایط تحریم، بابلسر: شرکت پژوهشی طرود شمال.
۲. اژدری، سرور و محبتی حسین زاده (۱۳۹۲)، «بررسی تحریم اقتصادی ایران با نگاهی به تجارت خارجی»، کنفرانس بین‌المللی اقتصاد در شرایط تحریم، بابلسر: شرکت پژوهشی طرود شمال.
۳. آذربایجانی، کریم؛ سیدکمیل طیبی و حلیمه صفا درگیری (۱۳۹۴)، «اثر تحریم‌های اقتصادی ایالات متحده و اتحادیه اروپا بر تجارت دوجانبه ایران و شرکای عمده تجاری آن: کاربرد مدل جاذبه»، فصلنامه تحقیقات اقتصادی، س ۵۰، ش ۳، ص ۵۳۹-۵۶۲.
۴. آقایی، مجید؛ مهدیه رضاقلی‌زاده و مجید محمدرضایی (۱۳۹۷) «بررسی تأثیر تحریم‌های اقتصادی و تجاری بر روابط تجاری ایران و کشورهای شریک عمده تجاری»، مطالعات راهبردی سیاست‌گذاری عمومی (مطالعات راهبردی جهانی‌شدن)، س ۸، ش ۲۸، ص ۴۹-۶۸.
۵. بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران؛ بانک داده‌های سری زمانی (۱۳۹۸)، قابل دسترسی در: <http://tsd.cbi.ir>.
۶. جاریانی، فرزانه؛ سجاد فرجی دیزجی و رضا نجارزاده (۱۳۹۷) «تأثیر تحریم‌ها بر تجارت متقابل محصولات کشاورزی بین ایران و کشورهای منطقه منا و اتحادیه اروپا»، فصلنامه اقتصاد کشاورزی، س ۱۲، ش ۲، ص ۶۹-۹۰.
۷. راجی، سامان و صالح رحیمی (۱۳۹۴) «بررسی آثار رفع تحریم‌های اقتصادی بر صنعت دارویی ایران»، دومین کنفرانس اقتصاد و مدیریت کاربردی بارویکرد ملی، بابلسر: شرکت پژوهشی طرود شمال.
۸. فریادرس، ولی‌الله (۱۳۹۴)، اثر تحریم و تحلیل شرایط پس‌از آن بر بخش کشاورزی ایران، تهران: گزارش پژوهشی، مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی، دفتر مطالعات زیربنایی.
۹. کرباسی، علیرضا و میلاد امینی زاده (۱۳۹۸)، «بررسی عوامل مؤثر بر صادرات پسته ایران با تأکید بر نقش تحریم‌های تجاری»، تحقیقات اقتصاد کشاورزی، س ۱۲، ش ۳، ص ۱-۲۲.

۱۰. گرشاسبی، علیرضا و مجتبی یوسفی (۱۳۹۵)، «بررسی اثرات تحریم بین‌المللی بر متغیرهای کلان اقتصادی ایران»، فصلنامه تحقیقات مدل‌سازی اقتصادی، س ۷، ش ۲۵، ص ۱۲۹-۱۸۹.
۱۱. گمرک جمهوری اسلامی ایران (۱۳۹۶)، «آمار صادرات و واردات در سال‌های مختلف».
12. Afesorgbor, S.K. and R. Mahadevan (2016), "The Impact of Economic Sanctions on Income Inequality of Target States", *World Development*, 83: 1-11.
13. Cortright, D. and G.A. Lopez (1995), *Economic sanctions: panacea or peace-building in a post-cold war world?*, Boulder, CO: Westview Press.
14. Dizaji, S.F. (2019), "Trade openness, political institutions, and military spending (evidence from lifting Iran's sanctions)", *Empirical Economics*, 57: 2013-2041.
15. Eyler, R. (2007), *Economic Sanctions: International Policy and Political Economy at Work*, US: Palgrave Macmillan publication, 237 pages.
16. Frank, J. (2017), "The empirical consequences of trade sanctions for directly and indirectly affected countries", *FIW Working Paper*, No 174.
17. Ghaderi, E. (2015), *The impact of the United States sanctions on Iran's trade flows: A gravity model approach*, Master's Thesis, Department of Economics, Södertörns University.
18. Hufbauer, G., Schott, J., Elliott, K. and B. Oegg (2007), *Economic Sanctions Reconsidered*, 3rd edition, Washington DC: Institute for International Economics.
19. Kahrazeh, S. and N. Nikpour (2015), "Effects of International Sanctions on Exports in Iran with an Approach to Business Attraction", *International Journal of Resistive Economics*, 3(2): 107-120.
20. Lamotte, O. (2012), "Disentangling the impact of wars and sanctions on international trade: evidence from former Yugoslavia", *Comparative Economic Studies*, 54: 1-27.
21. Lv, Zh. and T. Xu (2019), "Do economic sanctions affect protectionism? Evidence from agricultural support", *Economics and Politics*, 31(1): 27-42.
22. Nossal, K.R. (1989), "International sanctions as international punishment", *International Organization*, 43(2): 301-322.